

ARCHEOLOGİKESKIE ISSLEDOVANİJA V
MOLDAVİI v 1983 g., *colegiu de redacție*: G. F.
CEBOTARENCO, P. P. BİRNEA N. P. TELNOV,
A. A. NUDELMAN, I. A. BORZIAK, Chișinău,
1988, 148 p.

În urmă cu circa două decenii, Sectorul de etnografie și Studierca artelor al Academiei de Științe a R. S. S. Moldova, cu sediul la Chișinău — care, în pofda denumirii sale, dispune de o cuprinzătoare și activă Secție de arheologie — a inițiat publicarea unor volume ce reușesc rapoartele anuale ale săpăturilor întreprinse sub conducerea membrilor Secției amintite. Spațiul geografic avut în vedere de respectivele investigații înglobează cea mai mare parte a interfluviului Prut-Nistru, cu excepția extremității sale nordice și sudice, la care se adaugă o flișe de teren de pe malul stîng al Nistrului, adică în esență teritoriul actual al R.S.S. Moldova. După ce primele patru numere ale seriei, aferente campaniilor de săpături din 1968—1973, au apărut cu regularitate între 1972 și 1974, a intervenit un nedorit hiatus de cîțiva ani, cînd publicarea rapoartelor a fost sistată. seria reluîndu-se de-abia în 1981, cu un volum dedicat rezultatelor săpăturilor întreprinse în anii 1974—1976. De atunci s-a instituit o cadență destul de riguroasă în tipărirea volumelor din serie, ceea ce ne face să ne gîndim cu nostalgie la atît de utilele *Materiale și cercetări arheologice* apărute sub egida Institutului de Arheologie din București. Cu toate acestea, decalajele între data cercetărilor de teren și aceea a apariției publicațiilor s-a mărit uneori destul de mult, ceea ce s-a datorat desigur dificultăților de prelucrare operativă a rezultatelor săpăturilor, de întocmire a unui material ilustrativ minimal, de pregătire a manuscriselor pentru tipar etc.

O retrospectivă asupra întregii serii din *ArcheologİKeskie issledovanİja v Moldavİi* permite conturarea direcțiilor prioritare de cercetare a colectivului de arheologi din Chișinău, ca și a principalelor rezultate obținute în sensul adîncirii cunoașterii unor perioade istorice. Cu toate că în privința condițiilor grafice colecția lasă de dorit, faptul că au fost introduse în circuitul științific ample loturi de materiale arheologice și conferă o utilitate deosebită. După modul în care a fost concepută, *ArcheologİKeskie issledovanİja v Moldavİi* ni se pare incomparabil mai folositoare decît seria înrudită, editată la Moscova, *ArcheologİKeskie otkrytİja*, care publică rapoarte de săpături de pe întregul teritoriu al Uniunii Sovietice, inclusiv din R.S.S. Moldova, dar o face într-o manieră mult prea laconică.

Tomul pe care îl prezentăm, cel de-al zecilea din seria amintită — deci un număr jubiliar —, cuprinde materiale variate ce privesc trecutul moldav din preistorie pînă în eul mediu. Ca întindere el este ceva mai puțin voluminos decît celelalte apărute anterior. În afară de un studiu de sinteză, o cronică numismatică și o recenzie, restul volumului este compus din rapoarte de săpături semnate de cîțiva din cei mai cunoscuți cercetători din Chișinău. Remarcăm totuși lipsa din sumar a cîtorva nume de notorietate, precum N. A. Chețaru, V. I. Marchevici, V. A. Dergacev, I. T. Niculiță, G. F. Cebotarenco, G. I. Postică etc., a căror absență nu știm dacă s-a datorat faptului că nu au mai întreprins săpături sau că, pur și simplu, nu au consimțit să colaboreze la volum. Lipsește de asemenea, — și aceasta de mulți, mulți ani, din păcate, — și numele prestigios al lui Ion Hîncu, ale cărui cercetări —

curmate, din cite se pare, nu din motive de oportunitate științifică — au furnizat elemente esențiale pentru lămurirea a numeroase aspecte etnico-demografice și economico-sociale din perioada anterioară întemeierii statului feudal al Moldovei.

Volumul se deschide cu studiul lui N. P. Telnov privind cultura slavă din secolele VI—IX de pe teritoriul Moldovei, în care se are în vedere — în contradicție cu titlul enunțat — numai teritoriul dintre Prut și Nistru. Autorul consideră că cele mai timpurii pătrunderi ale slavilor în spațiul discutat ar data de la sfîrșitul secolului al V-lea. Potrivit statisticilor sale, pînă în prezent s-ar fi depistat circa 140 de așezări slave din secolele VI—IX, dintre care în peste 20 s-au întreprins cercetări metodice, mai cunoscute fiind cele de la Brănești, Mălăieștii Vechi, Lopatna, Calfa, Hucea, Odaia, Recea, Hansca, Seliște, Dînceni etc. În cadrul vestigiilor descoperite, se pot separa două grupe cronologice, prima datînd din secolele V—VII, iar cea de-a doua din secolele VIII—IX. Cea dintîi cuprinde elemente culturale de tip Penkovka și Praga-Korčak, puse pe seama anșilor și slavinelor, iar următoarele elemente încadrate în cultura Luka-Raikovețkaia, atribuită între Nistru și Prut, tîverților. Lăsînd la o parte aceste interpretări, remarcăm că autorul nu surprinde antichități din a doua jumătate a mileniului I e.n. ce ar fi susceptibile să aparțină comunităților neolatine și că nu face nici cel mai vag paralelism cu descoperirile din dreapta Prutului. În mare parte asemănătoare cu cele evocate de acesta, care au fost interpretate într-un mod diferit (Cf. D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—IX e.n.*, Iași, 1978; idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI—XI e.n. Așezările din secolele VI—XI e.n. de la Dodești — Vaslui*, Iași, 1984).

Șirul celor nouă rapoarte de săpături este deschis de acela datorat lui V. I. Sorokin asupra cercetărilor din așezarea eneolitică tripoliană de la Gura Cainarului (raionul Florești), unde a cercetat două locuințe de suprafață cu platformă și un semibordei, conținînd în inventar unelte din piatră, os și corn, figurine antropomorfe și un vast repertoriu ceramic. Caracteristică fazei Tripolie B II/Cucuteni A—B, ceramica a fost ornamentată cu motive variate, încadrate cu precădere în stilurile α^1 , α^2 , α^3 , β^1 și β^2 . Autorul se dovedește pe deplin familiarizat cu complicata, dar atît de utila tipologie stilistică a fazei Cucuteni A—B, stabilită de Hubert Schmidt și perfecționată de Vladimir Dumitrescu și Anton Nișu.

Urmează un grupaj de patru rapoarte asupra cercetărilor întreprinse în movilele funerare de la Tomai (raionul Ceadr-Lunga) (O. G. Levițkii), Tiraspol (E. N. Savva), Dumeni, Duruitoii Noi (raionul Rîșcani) (T. I. Demcenko) și Taraclia (raionul Ceadr-Lunga) (S. M. Agulnikov, V. P. Hahecu), prilej cu care a fost descoperit un mare număr de morminte din diferite epoci istorice, aparținînd purtătorilor culturilor Usatovo, Iamnaia și catacombelor, sciților, sarmaților și turanicilor tîrzii, adică unor triburi de păstori nomazi pătrunși din stepele Eurasiiei.

Tot pe cercetarea movilelor funerare — în speță a celor de la Cuconeștii Vechi (raionul Edineț) și Dumeni (raionul Rîșcani) — se bazează articolul despre descoperirile sarmatice de pe Prutul Mijlociu, semnat de V. I. Grosu, care a avut la dispoziție pentru analiză un număr de 12 morminte, amplasate în nouă movile ridicate de populațiile anterioare sarmaților. Pe baza analogiilor inventarului funerar, autorul a în-

cadral din punct de vedere cronologic antichitățile cercetate în secolele I—II și, ținând cont de mărturiile izvoarelor narrative antice, le-a atribuit triburilor roxolane. Numărul considerabil de morminte sarmatice depistate în arealul colinar al Moldovei, o mare parte și grație eforturilor lui V. I. Grosu (cf. *Arheologičeskie issledovanija v Moldavii v 1977—1978 gg.*, Chișinău, 1982, p. 4—27), pare să indice că, spre deosebire de alte triburi nomade de stepă, sarmații se stabiliseră la nord de zona de cîmpie din stînga Dunării Inferioare nu numai în anotimpul călduros, ci și pentru iernare.

T. A. Șerbakova prezintă un bogat complex ceramic de la Tomai (raionul Ceadră-Lunga), datat în secolele III—IV, alcătuit din vase lucrate cu mîna și la roată, acestea din urmă realizate de meșteșugarii locali sau comercializate din alte ținuturi. Din această ultimă categorie fac parte amforele, despre care se presupune că au fost produse la Tyras. Pentru unele forme confecționate cu mîna, autoarea întrevide analogii locale în ceramica slavă arhaică de lip Praga, ceea ce conduce spre ipoteza potrivit căreia complexul de la Tomai ar putea fi în legătură cu o componentă slavo-venetă din cadrul culturii Cerneahov. Textul articolului nu lasă impresia că T. A. Șerbakova și-ar fi pus problema că formele de vase amintite ar fi posibil să aparțină și geto-dacilor, cu ceramica cărora prezintă apropiate analogii.

N. P. Telnov mai este prezent în sumarul volumului cu un raport asupra cercetărilor de la punctul Scoc, aflat la 3 km de Trebujeni (raionul Orhei), unde într-o singură campanie de săpături a investigat nu mai puțin de 32 complexe arheologice datînd din secolele VI—X, compuse din locuințe parțial adăcite în pînă, cuptoare și gropi cu caracter gospodăresc, toate descoperirile fiind puse pe seama slavilor.

În volum continuă să fie publicate rezultatele ampleror săpături întreprinse la Orheiul Vechi, de data aceasta Pavel P. Birnea asociindu-și drept coautor pe T. F. Riaboi. În sectorul cercetat în 1983 au fost dezvelite câteva construcții, locuințe și gropi, care aparțin alt nivelului corespondentor secolului al XIV-lea, din timpul dominației Hoardei de Aur, cît și celui din secolele XV—XVI, adică din „perioada moldovenescă”. Încadrarea cronologică a vestigiilor descoperite este mijlocită, între altele, de prezența altorva monede ale Hoardei și ale domnilor Moldovei, ca și a obiectelor din metal și a ceramicii descoperite în complexe arheologice.

Continuîndu-și preocupările care l-au consacrat, A. A. Nudelman publică un articol asupra unor tezaururi monetare necunoscute din secolul al XVI-lea, recuperate în ultimii ani în regiunea pruto-nistrăiană, prezentînd șase tezaururi compuse din piese emise în Polonia, Lituania, Ungaria, Țările de Jos, statele germanice, Imperiul otoman, Transilvania, Moldova etc. Autorul enumeră și celelalte emisiuni monetare puse în circulație de Despot Vodă și Ștefan Tomșa, ca și de țarii ruși, descoperite pe teritoriul statului feudal moldovenesc, prilej de a evoca raporturile politice moldo-moscovite din secolul al XVI-lea.

Volumul se încheie cu o recenzie semnată de I. A. Borziak la lucrarea lui V. N. Stanko asupra mezoliticului din stepa nord-pontică în lumina cercetărilor întreprinse în așezarea de la Mirmoc.

Așa cum a reieșit din prezentarea de mai sus, tomul din *Arheologičeskie issledovanija v Moldavii* cuprinde materiale diverse și documentate, acoperînd un larg diapazon cronologic. Deși păstrează caracterul de rapoarte preliminare, ele conțin adesea și pasaje de unde se degajă preocuparea de a încadra cu precizie din punct de vedere etnico-cultural obiectivele investigate. Din păcate, însă, în această privință nu se face apel dect cu totul ocazional și la literatura științifică dedicată complexelor arheologice înrudite situate la vest de Prut, în pofida faptului că fenomenele istorice derulate în cursul mileniilor au fost comune de o parte și de alta a rîului amintit.

Ținem, de asemenea, să remarcăm că din parcurerea paginilor tomului căruia i-am consacrat rîndurile de față se degajă o tendință epatantă de a se acorda atenție aproape numai vestigiilor aparținînd populațiilor aflate în migrație în teritoriul dintre Prut și Nistru. Așa se explică, între altele, fervoarea cu care s-au investigat movilele funerare ale triburilor de păstori nomazi, cu toate că asemenea monumente nu mai reprezintă de multă vreme o nouă temă științifică, numărul tumulilor cercetați pînă în prezent ridicîndu-se la cî-

teva sute. De altfel, ei au intrat în perimetrul interesului specialiștilor încă înainte de primul război mondial. O preocupare insistență, foarte constantă în ultimele decenii, se observă și în direcția antichităților sarmatice și mai cu seamă slave. În schimb, nici unul din articolele inserate în volum nu și-a propus să prezinte descoperiri care să poată fi atribuite geto-dacilor și romanilor. Aproape la fel de văduvită din punct de vedere al săpăturilor arheologice metodice este și perioada de etnogeneză și de evoluție a populației neolatine din Interfluvium Prut-Nistru. Într-u totul vagi sînt și datele ce privește viața economico-socială și culturală a satului medieval moldovenesc, problemă ocolită sistematic. Spre deosebire de cercetătorii de la Moscova, Leningrad, Kiev, Tallin, Riga, Vilnius, Tbilisi, Erevan etc., care și-au fixat de decenii întregi drept temă prioritară a investigațiilor arheologice etnogeneza propriilor strămoși și închegările statale ale acestora, confrunții lor din Chișinău pare a avea în obiectiv cu totul alte aspecte ale trecutului spațiului moldav.

Nu este de mirare, deci, că o serie de vestigii care au aparținut comunităților daco-romane și urmașilor acestora au fost atribuite — *bona fide* sau nu — altor grupuri etnice și că anumitor specialiști în antropologie li s-a creat imaginea că populația de la vest de Nistru s-a schimbat radical în decursul vremurilor de mai multe ori, teritoriul repopulîndu-se prin pătrunderea unor noi valuri de migratori. Asemenea poziții decurg, măcar și în parte, dintr-un anumit fel de selecție a obiectivelor arheologice ce urmează să fie cercetate. Această unilateralitate și-a pus amprenta, direct sau indirect, și asupra concluziilor inserate în edițiile mai vechi și mai noi ale lucrărilor etalon semnate de N. A. Mohov și ale tratatelor de istorie ale R.S.S. Moldova, dintre care ultimul a fost publicat în limba rusă în 1986 și în traducere românească, cu caractere chirilice, doi ani mai tîrziu.

Cîteva din aspectele ce transpar din lectura volumului prezentat au preocupat, mai ales în anii din urmă, și pe diverși specialiști din R. S. S. Moldova — elocvente în acest sens fiind rîndurile lui Pavel F. Parasca (*Monopol asupra istoriei*, în *Nistru*, 11, 1988, p. 122—131) —, care le-au avut în vedere împreună cu ansamblul necesităților de reorganizare a cercetării istorice și de abordare a studiului trecutului dintr-o perspectivă înnoitoare, detașată de clișee perimate, în congruență cu restructurările ce se prelinge societatea omenească de pretutindeni la sfîrșitul alt de agitat al acestui mileniu.

VICTOR SPINEI

LA GENÈSE ET L'ÉVOLUTION DES CULTURES PALÉOLITHIQUES SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

Biblioteca Arheologica Iassiensis, II, ed. V. Chiriac, Universit e „Al. I. Cuza” Iași, Iași, 1987, 176 p.

Le dernier quart du dernier siècle marque pour l'archéologie roumaine l'étape des premières découvertes importantes de la préhistoire. Si en 1884 on a identifié la culture de Cucuteni, en 1885 la géologue Gregoriu Ștefănescu a signalé à Mitoc, dans la zone moyenne du fleuve Prut, le premier établissement paléolithique sur le territoire de la Roumanie.   l'occasion du centenaire de la découverte de Mitoc, sous l'égide de l'Académie des Sciences Sociales et Politiques on a organisé une manifestation scientifique à participation internationale, par l'Institut d'histoire et d'archéologie „Al. D. Xenopol” de l'Université „Al. I. Cuza” de Iași et le Musée d'histoire, de Botoșani, avec le concours des Comités de Culture des départements de Iași et Botoșani. Dans le cadre du colloque, les participants roumains et étrangers (dr. Karel Valoch, de l'Institut d'Archéologie du Musée Morave de Brno, Tschecoslovaquie, dr. R n  Desbrosse de l'Institut de Pal ontologie Humaine de Paris et prof. dr. Kenneth Hovner de l'Université De Kalb, Illinois,  UA) ont présenté 20 communications scientifiques portant sur quelques aspects principaux de la recherche complexe du paléolithique et de l' pi-paléolithique roumain et européen. La plupart de ces commu-

nications soutenues à Iași et à Botoșani est publiée dans ce volume, rédigé, à une seule exception, complètement en français.

Au début, on publie le programme du colloque, un compte rendu du déroulement de ses travaux (Vasile Chirica), l'allocution d'ouverture du directeur de l'Institut de Iași, prof. dr. Mircea Petrescu-Dimbovița, et le salut des autorités locales du département de Botoșani (dr. Lazăr Băciuc, vice-président du Comité Exécutif du Conseil Populaire Départemental). La série des communications est ouverte par une étude qui tient de l'histoire de la science. Après une brève introduction qui marque les principaux moments de la recherche du paléolithique à l'échelle européenne pendant le XIXe siècle, Alexandru Păunescu y rapporte les recherches roumaines dans ce domaine. On relève que les simples affirmations à caractère intuitif ont été succédées par des découvertes de plus en plus nombreuses. L'histoire de la recherche est dressée à partir des débuts timides de la fin du siècle passé jusqu'aux recherches contemporaines. Les découvertes sont présentées selon le critère des anciennes provinces historiques de la Roumanie, c'est à dire la Moldavie, la Dobroudja, la Valachie, l'Olténie, le Banat et la Transylvanie. On réalise une étude exhaustive qui met en évidence les contributions des chercheurs roumains. On distingue trois étapes de recherche: la première, comprise entre la fin du dernier siècle jusqu'en 1910, la deuxième entre 1910-1944 et la dernière, de 1948 jusqu'à nos jours. Surtout les trois derniers décennies marquent une période vraiment spectaculaire des recherches paléolithiques qui se caractérisent également par le développement des recherches interdisciplinaires (anthropologiques, paléontologiques, paléobotaniques, palynologiques, sédimentologiques, datations par C¹⁴ etc.).

Dans l'étude „La genèse et l'évolution des cultures du paléolithique supérieur dans la zone du Prut moyen d'après les recherches récentes”, Vasile Chirica souligne le fait que dans cette région on a identifié et investigué les plus représentatives stations paléolithiques de la Roumanie, c'est à dire Ripiceni—Izvor et Mitoc—Malu Galben, devenues points de référence pour l'Europe de sud-est. On présente l'encadrement géochronologique et l'évolution des habitats depuis le paléolithique inférieur final jusqu'au épipaléolithique et l'on effectue des comparaisons et des corrélations avec les découvertes d'autres zones géographiques de l'Europe. En présentant les problèmes du début du paléolithique supérieur en Moravie, Karel Valoch est de l'avis que l'Aurignacien européen naquit dans la région comprise entre les Carpates, les Alpes et les Balkans. Il met en évidence les rapprochements du paléolithique supérieur morave avec le paléolithique roumain et celui de la partie orientale de l'Europe centrale et de sud-est. René Desbrosse publie, à notre regret, un trop court résumé de son ample communication sur l'organisation et le développement de la recherche sur le paléolithique dans quelques zones importantes de la France. Kenneth Honea, qui a accompli dès 1977 un programme de recherches sur le paléolithique en Roumanie en collaboration avec les spécialistes de notre pays, présente dans „The Chronology of Romania's Palaeolithic” surtout les résultats de la recherche dans la station de Mitoc-Malu Galben obtenus à la suite de l'application d'une méthodologie moderne et très claire quant à ses objectifs. Très intéressantes s'avèrent les 17 dates C¹⁴ en provenance de cette station. Il faut aussi remarquer l'intention d'utiliser la méthode de datation par thermoluminescence. Selon l'auteur, les dates ainsi obtenues à Mitoc—Malu Galben vont transformer cette station dans un point de référence classique pour le paléolithique moyen et supérieur du sud—est de l'Europe. Marin Cărciumaru et Vasile Chirica présentent deux importantes découvertes d'art paléolithique. En 1979, dans la grotte du Cuculiat, au nord-ouest de la Transylvanie, on a mis au jour quelques peintures rupestres (les premières dans le sud-est européen) dont la mieux conservée représente l'image d'un cheval, tandis que les autres suggèrent un grand félin, une silhouette humaine et un oiseau. La chambre aux peintures de Cuculiat est interprétée comme sanctuaire paléolithique. De Mitoc—Malu Galben provient, d'autre part, la première pièce d'art de la Roumanie, découverte en 1981. Il s'agit d'une amulette appartenant au Gravettien inférieur qui présente un motif en bande à trois bras

suggérant sur l'avvers une représentation zoomorphe et sur le revers une silhouette masculine fuyante. À Cotu Miculinji on a découvert un riche patrimoine de pièces travaillées en os et en bois (uniques dans l'espace roumain) appartenant au paléolithique supérieur. M. Brudiu présente la technologie d'obtenir les outils en os et réalise un répertoire typologique qui comprend les outils utilisés pour poinçonnement et perçage (le poinçon, la pointe, le perceur) et les outils en bois de renne (la sagaie, la lance, le pic, le harpon, le bâton de commandant, le retouchoir, le ciseau et le lissoir). Dans l'étude „Corrélations géomorphologiques-archéologiques dans le secteur épigénétique de la Vallée du Prut”, signé par le géographe V. Băcăuanu et l'archéologue V. Chirica, on décrit l'histoire géologique de la zone et son relief, dont les plus importantes unités pour l'habitation humaine s'avèrent être certaines terrasses fluviales. Cette présentation générale est suivie par la description de la situation archéologique des stations investiguées (Ripiceni, Mitoc, Mitoc—Malu Galben, Mitoc—Valca Izvorului), y compris les résultats des complexes recherches interdisciplinaires y faites. L'idée centrale de l'étude de Marin Cărciumaru „L'environnement et géochronologie du paléolithique et épipaléolithique de la Roumanie” est que l'utilisation de la chronologie alpine européenne s'avère être inadéquate pour la Roumanie. C'est pourquoi qu'on présente l'échelle paléolithique régionale, valable pour cette zone (obtenue à la suite de l'étude pollinique des sites paléolithiques) qui est devenue en même temps un modèle de référence géochronologique de chaque couche de culture des sites étudiés. On remarque que les récentes datations par C¹⁴ de K. Honea confirment, en général les estimations géochronologiques proposées. Une contribution importante à la connaissance du milieu écologique des communautés paléolithiques du nord-est de la Roumanie, apportent Olga Necrasov et Maria Știrbu qui présentent la faune fossile de Mitoc, Sîlnca—Ripiceni et Izvor. Teodora Simionescu présente les nouvelles espèces de gastéropodes identifiées dans la terrasse pléistocène du Prut de Malu—Galben—Mitoc, tout aussi comme le tableau avec toute la faune de gastéropodes y découverte. En étudiant la faune, en provenance de l'établissement mésolithique de Ostrovul Corbului (la culture de Șchela Cladovei) situé dans la zone des Gorges des Portes de Fer du Danube, Sergiu Haimovici a identifié les groupes de *Mollusca*, *Pisces*, *Reptilia*, *Aves* et *Mammalia* dont le plus grand est celui des mammifères. On souligne que la seule espèce domestiquée c'était le chien. À partir de ces données on a pu reconstruire les occupations des anciens habitants de Ostrovul Corbului, c'est à dire la cueillette des mollusques, la pêche et la chasse (l'occupation principale). Le géologue Adrian Muraru entreprend l'analyse du matériel lithique du site paléolithique de „Peștera Cioarei”, Borosteni, située au sud-ouest de la Roumanie. On y critique les identifications précédentes du matériel lithique et on y démontre qu'il a comme source principale le quartzite (83,3%). Les sources de matières premières sont situées dans la proximité de l'objectif (environ 15 km), ce que mène à la conclusion qu'il s'agissait d'un établissement de groupes stables isolés ou avec peu de contacts avec d'autres régions. Dans son article, Pătur Hașoti soutient la thèse de la présence des influences tardenoisennes quant aux outils en silex appartenant à la culture de Hamangia. On remarque les similitudes, souvent fréquentes, entre l'inventaire des outils en silex trouvés dans les sites tardenoisens et ceux du commencement de la culture de Hamangia et l'existence des mêmes techniques de ciselage. D'une manière prudente, Dan Monah relève dans l'étude „Grande Mère — la persistance d'un archétype” les mécanismes psychologiques qui ont contribué à l'apparition et à la transmission du concept *Dea Mater* = *Magna Mater*. Compte tenu des travaux de C. G. Jung et de Erich Neumann, fondés sur l'analyse du subconscient, il utilise aussi les données archéologiques, ethnographiques et d'histoire des religions, dans son essai centré sur l'hypothèse de la transmission de certaines croyances paléolithiques dans l'édifice spirituel du néolithique. On publie aussi une utile bibliographie du paléolithique et de l'épipaléolithique de la Roumanie pour les années 1978—1986, réalisée par V. Chirica et C. Asăvoaie. Le volume finit avec les conclusions tirées par le prof. Mircea Petrescu—Dimbovița.

Sans doute, ce volume rédigé en langues étrangères présente un intérêt particulier pour tous les spécialistes en paléolithique européen, en répondant, même si d'une manière inévitablement partielle, aux nécessités d'information actuelle sur le stade des recherches dans ce domaine en Roumanie, à vrai dire surtout de son espace est-carpatique. Quoique un peu hétérogène, ce livre offre cependant une image assez unitaire sur les progrès enregistrés le "dernier temps" en Roumanie en ce qui concerne le paléolithique. Si nous faisons abstraction de fautes de traduction ou d'imprimerie, nous pouvons affirmer, en conclusion, que ce volume répond, en général, aux exigences demandées par une publication scientifique destinée surtout au lecteur étranger.

MARIUS ALEXIANU

GEORGIA KOURTESSI-PHILIPPAKIS, LE PALEOLITHIQUE DE LA GRÈCE CONTINENTALE. ETAT DE LA QUESTION ET PERSPECTIVES DE RECHERCHE

Publications de la Sorbonne, Paris, 1986, 263 p., 16 planches, 23 figures et 14 cartes.

"Voici un ouvrage nécessaire". Avec ces mots, René Treuil, professeur à l'Université de Paris I commence la préface d'un livre vraiment nécessaire et utile. "Le Paléolithique de la Grèce continentale" est un ouvrage indispensable à tous les spécialistes qui étudient le Paléolithique de l'Europe. Cet ouvrage est autant plus utile et nécessaire que la zone géographique investiguée se trouve sur la voie où, pendant presque toute la Préhistoire les innovations de l'Orient ont été réceptées par l'Europe. Ainsi, prof. J. K. Kozłowski (*L'apparition du Paléolithique supérieur, L'Homme de Néandertal*, vol. 8, Liège, 1988, pp. 11-21) précisait que les premiers éléments du Paléolithique supérieur archaïque apparaissent dans le Proche Orient d'où sur une ou plusieurs voies de la zone balkanique ont arrivés en Europe. A notre avis, l'un des éléments du liaison entre l'Orient et l'Europe devrait être cherché en Tessalie. C'est la raison pour laquelle nous sommes d'accord avec les opinions de Georgia Kourteksi-Philippakis en concernant l'intensification des recherches paléolithiques en Grèce par des spécialistes à une haute formation qui doivent publier rapidement des résultats de leurs investigations.

"Le Paléolithique de la Grèce continentale" est une synthèse et un *desideratum*: la synthèse jusqu'à présent et le *desideratum* de leur continuation avec la nécessité de la valorification scientifique des résultats. Cet ouvrage de grande valeur est structuré en deux parties chacune avec 4-5 chapitres. De la présentation de l'histoire et de l'état des recherches nous constatons que en Grèce, comme en plusieurs autres pays, les premiers informations à l'égard de la découverte des outils paléolithiques datent de la seconde moitié du dernier siècle. Jusqu'au troisième décennie de notre siècle, les découvertes sont sporadiques. La "vogue paléolithique" commence en décennie sept par l'organisation des prospections systématiques dans presque toute la Grèce. Les recherches sont effectuées par le prof. V. Milojević, A. Poulianos et D. Théocharis (dont la contribution au développement des recherches paléolithiques en Grèce est d'une importance très grande), par une équipe anglaise du Département d'Archéologie et d'Anthropologie de l'Université de Cambridge, par une équipe française dirigée par le prof. A. Leroi-Gourhan, par les Universités d'Indiana et de Pennsylvanie et par Deutsches Archäologisches Institut d'Athènes. Mais, seulement quelques spécialistes étrangers qui ont collaboré à l'intensification des recherches paléolithiques en Grèce ont gardé en détail les découvertes effectuées. Cet aspect reste encore un *desideratum* de la recherche du Paléolithique grec.

Pour une meilleure connaissance du milieu écologique, l'auteur a utilisé les quatre grandes zones: la Grèce septentrionale, la Grèce de l'Ouest, la Grèce Centrale et la Grèce du Sud, dans lesquelles sont incluses Trace, Macédoine, Epire, Thessalie, Stéréia Hellada, Péloponnèse, tout comme les sites paléolithiques.

Dans la Grèce septentrionale l'une des plus importantes

découvertes a été effectuée dans la grotte Petralona, de Macédoine centrale. C'est dommage que cette découverte anthropologique n'a pas été publiée en détail. D'ailleurs, les conditions de la découverte tout comme le squelette en position pliée, qui a été ultérieurement perdu, sont encore confus. A notre avis, ce fait, comme les autres, démontre la nécessité d'une école hellénique de Paléolithique, et des spécialistes à même de s'occuper systématiquement de leurs propres matériaux paléolithiques. Ainsi, à l'exception des matériaux faunistiques très bien étudiés (situation générale pour tous les sites de la Grèce), les conditions stratigraphiques tout comme l'outillage lithique ou la chronologie relative et absolue sont encore loin d'être définitivement clarifiées. L'auteur a raison en affirmant que "Ces révisions successives accompagnées par une tendance générale à vieillir le gisement ne semblent pas être tous jours justifiées" (p. 47).

En Grèce de l'Ouest (chap. II) ont été découverts trois habitats dans des grottes et abris et sept sites de plein air, les fouilles étant effectuées à Asprochaliko, Kastritsa et Kokkinopilos, par une équipe de l'Université de Cambridge sous la direction de E.S. Higgs. Les matériaux archéologiques sont vaguement encadrés dans le "micromoustérien", moustérien classique et Paléolithique supérieur, même si la typologie des outils et des datations à C-14 auraient dû déterminer un plus fin encadrement. Nous regrettons seulement que deux datations n'ont pas précisé la couche archéologique (I 1958, I 1619), fait qui aurait pu contribuer à un plus claire encadrement culturelle et chronologique. Nous considérons, de la sommaire présentation de l'industrie lithique, que les couches 1-6 pourraient appartenir à un épigravettien avec des éléments géométriques et les couches 7-14 à une étape évoluée du Gravettien.

En ce qui concerne autres sites identifiées par les spécialistes anglais, nous constatons les mêmes lacunes ou généralités dans l'interprétation des matériaux. L'auteur-même de l'ouvrage remarque: "l'application de ce genre de modèles dans une région où les sites paléolithiques sont encore peu nombreux et pas entièrement fouillés est prématurée" (p. 213) en ce référant aux conclusions émises par les auteurs des fouilles d'Epire.

Les fouilles de la grotte Kastritsa, même si la stratigraphie complète n'a pas été publiée, ont permis la découverte des pièces à dos et à cran. Celles-ci tout comme les datations de C-14 indiquent un habitat appartenant à des étapes gravettiennes pendant et après Valdai - Maximum comme Olga Soffer (*The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain*, Academic Press, 1985) nomme le troisième stade würmien. Les pièces d'art - parure - des canines de Cervidés persées, approchent l'habitat respectif du niveau gravettien de la grotte Gura Cheii-Risnov (Roumanie).

Grèce Centrale (chap. III) comprend Thessalie et la partie orientale de la Stéréia Hellada. En Thessalie, dans l'enceinte de la célèbre station Argissa Magoula et aux environs, ont été identifiés par prof. V. Milojević et D. Théocharis plusieurs sites paléolithiques de plein air. Y sont présentées des collections de pièces paléolithiques sans des détails chronologiques et culturels et sans illustrations.

En Stéréia Hellada a été partiellement recherché l'abri sous roches de la Seidi, où l'outillage lithique indique l'occupation gravettien avec des éléments aurignaciens (les grattoirs carénés).

Grèce du Sud se confond avec Peloponnèse dont G. Kourteksi-Philippakis le divise en deux régions: l'Argolide et l'Elide. Elle affirme que: "...les fouilles paléolithiques en Argolide sont considérées comme terminées, mais l'étude du matériel est en cours" (p. 126). Donc, même si les fouilles de la Franchti ont été effectuées en 1967, l'étude du matériel est en cours et à Kephalex, les fouilles ont été effectuées en 1975 et 1976, mais l'étude de l'industrie lithique n'est pas encore terminée et des analyses de C-14 sont encore en cours d'accomplissement. Ces constatations renforcent nos affirmations antérieures en concernant l'apport des spécialistes étrangers à l'étude du Paléolithique grec. Nous ajoutons le fait que, parmi les 12 datations C-14 présentées (tab. 4, p. 234), l'une n'a pas la provenance indiquée et l'autre, le laboratoire.

En Elide où l'équipe française a travaillé, dirigée par prof. A. Leroi-Gourhan, la situation des recherches est meil-

leure. Les spécialistes français ont identifié 19 sites à Amaliada, 18 à Kastro, 5 à Loutra. Nous ajoutons le fait que les encadrations culturelles de ces stations sont correctes et sans équivoque.

La deuxième partie de l'ouvrage, assez consistante, "Essai de synthèse" représente la plus importante contribution que G. Kourtesi-Philippakis l'apporte à la recherche du Paléolithique de la Grèce continentale.

Dans le premier chapitre, "Le paléoenvironnement", sont analysées, sur la base des dates offertes par les sciences connexes, les glaciers quaternaires, la formation des "terres rouges", avec l'exemple de Kokkinopilos où l'analyse sédimentologique a relevé que ce dépôt a la composition suivante : sables 20 %, limons 45 %, argile 35 %. À la même manière est analysée la végétation et la faune quaternaire, par la réalisation de quelques tableaux qui comprennent les oscillations climatiques spécifiques à la Grèce, en corrélation avec celles du reste de l'Europe, pour les-unes étant précisées aussi la chronologie absolue ou les espèces faunistiques spécifiques aux types de climat, toutes étant exemplifiées à la base des recherches effectuées dans des diverses stations. Aussi, en parlant des découvertes archéologiques a été analysé en détail le mode de vie (chap. II) : la chasse, la cueillette, la pêche en avançant des hypothèses intéressantes sur l'organisation de l'économie et l'exploitation des ressources. Mais, ici aussi, quelques hypothèses avancées par quelques auteurs américains et anglaises nous semblent sans fondement scientifique. En ce sens, très intéressante est la constatation de C. Perlès (*De navigateurs méditerranéens il y a 10 000 ans, La recherche*, 96, 1978, p. 78) en concernant la pratique de la navigation en plein mer par les hommes du Paléolithique supérieur final ayant à la base la présence de l'obsidienne, provenant de l'île de Milos à Franchiti.

Une analyse minutieuse est consacrée aux industries lithiques (chap. III), par l'emploi de toutes les observations offertes par les recherches de terrain, même si seulement l'abri sous roche d'Asprochaliko a fourni stratigraphiquement des séries lithiques. Ici, tout comme à Bacho-Kiro (Bulgarie), il existe un hiatus entre les habitats du Paléolithique moyen et supérieur (la couche 14). Comme dans des autres situations, on constate que la couche archéologique d'origine n'est pas précisée dans la publication utilisée par G. Kourtesi-Philippakis. D'ailleurs, cette date de 37 000 $\pm$ 4 100-2 700 B.P. (I 1958) a l'erreur standard trop grande pour être pris en considération. Pour des autres stations, à savoir la couche C et B de l'Elide, nous trouvons des analogies à Ripiceni-Izvor, Mitoc-Malu Galben, Mitoc-Valea Izvorului, Cetățica I-Ceahlău (Roumanie) à savoir la présence des racloirs de type La Quina, ou au passage Paléolithique moyen-Paléolithique supérieure dans les stations mentionnées. Les outillages lithiques du Paléolithique supérieur sont mieux étudiés, en s'utilisant aussi les datations de C-14, même si comme on la précise en ouvrage, "elle ne sont pas accompagnées, d'indications stratigraphiquement précises" (p. 219). Ainsi, à Asprochaliko la datation 13 650 $\pm$ 260 B.P. (I 1619) pourrait permettre une classification sûre de la stratigraphie, mais la couche exacte de l'origine du prélèvement est inconnue. Y a-t-il aussi d'autres situations confuses : à Kastritsa il existe une période qui va de 19 850 $\pm$ 470 (I 2 467) à 11 400 $\pm$ 210 (I 1960) ou seulement deux datations qui marquent l'existence des quelques habitats sans continuité ? D'ailleurs, l'auteur précise aussi "il est regrettable que l'on ne puisse pas apporter davantage des précisions sur ce complexe qui présente des caractéristiques très intéressantes" (p. 220). Un sous-chapitre est consacré à les industries paléolithiques grecques et leurs "atypisme". En ce qui nous concerne, nous sommes d'accord à l'opinion de G. Kourtesi-Philippakis qu'il s'agit de pièces qualifiées d'atypique sans que les raisons en soient expliquées, et que "Si, en France, les listes des types sont très utiles et souvent indispensables car elles permettent d'établir de nombreuses comparaisons entre les gisements, leur utilisation en Grèce à l'état actuel de la recherche doit se faire d'une façon très prudente et surtout très souple" (p. 222).

Dans la catégorie des autres découvertes, sont incluses les industries osseuses et l'art paléolithique. De nouveau, l'auteur espère que l'étude du Paléolithique grec aura une nouvelle aspiration.

Le dernier chapitre, "Le cadre chronologique" étudie la problématique de la chronologie relative et absolue. L'auteur a raison quand elle affirme que "l'interprétation chronologique des industries lithiques, en l'absence de dates absolues, devient de plus en plus problématique, pour la Grèce", (p. 231). À notre avis, ce fait est autant plus difficile que les outillages lithiques de plusieurs stations de la Grèce continentale n'ont pas été analysés, par les auteurs des fouilles ; quelques encadrements chronologiques sont totalement manqués de sens, à cause des analogies à l'Afrique du Nord ! On discute aussi les datations de C-14 même si les auteurs des recherches n'ont pas toujours indiqué la provenance, le contexte archéologique ou laboratoire, fait qui crée des difficultés sérieuses d'interprétation.

Dans "Conclusions" l'auteur exprime ses opinions en concernant l'état des recherches paléolithiques de la Grèce et le *desiderata* qui se réfère à l'intensification des investigations dirigées par un Institute ou un Centre de Recherches qui doit préparer ses propres spécialistes, "pour donner à la Préhistoire grecque la place qui lui convient dans le domaine du Sud-Est Européen (p. 240). La bibliographie, l'illustration et l'index achèvent cet important ouvrage de synthèse sur le Paléolithique d'une zone géographique de l'Europe si peu connue par les spécialistes du Continent entier.

VASILE CHIRICA

Traduit par GABRIELA FROICU

LA CIVILISATION DE CUCUTENI EN CONTEXTE EUROPÉEN *Sesstion științifică Iași—Piatra Neamț — 1984, Iași, 1987, 330 p. + XXII illustrations photo. Edité par le soin de Mircea Petrescu-Dimbovița, avec la collaboration de Nicolae Ursulescu, Dan Monah et Vasile Chirica.*

À 100 ans de la découverte de la célèbre station archéologique de Cucuteni par Theodor Burada, homme de culture et ancien membre de l'Académie Roumaine, on peut affirmer que la civilisation, qui a emprunté le nom de ce village de l'est de Roumanie, a esquissée sa fresque historique dans ses grandes lignes. Aujourd'hui, à caractériser cette fameuse culture on utilise beaucoup de superlatifs. C'est la plus représentative civilisation du néolithique roumain, un sommet de celui européen, c'est un point de référence sur la carte de la préhistoire, incluse comme tel dans traités et dictionnaires. La célébration en 1984 du centenaire de la découverte de cette culture a été la meilleure occasion pour évaluer les progrès enregistrés à la mieux connaître, pour mettre en évidence de nouvelles directions de recherche et, en même temps, pour présenter les plus récentes découvertes importantes qui, d'ailleurs, modifient constamment la vision sur le phénomène cucutenien. Voilà pourquoi, entre 24-28 septembre 1984 à Iași et à Piatra Neamț, on a organisé une session scientifique circonscrite par le thème *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*. La session, qui a joué d'une participation internationale, a été organisée, sous les auspices de l'Académie de Sciences Sociales et Politiques, par l'Institut d'Histoire et d'Archéologie "A. D. Xenopol" de l'Université "Al.I. Cuza" de Iași et par le Musée d'histoire de Piatra Neamț (qui abrite la plus grande collection cucutenienne), avec le concours des Comités de Culture des départements de Iași et Neamț.

Le volume que nous présentons réunit tous les matériels soutenus à cette occasion. Il s'ouvre avec une préface et l'allocation d'ouverture de la session, signées par Mircea Petrescu-Dimbovița, directeur de l'Institut de Iași, qui salue la présence des participants roumains et étrangers (Linda Ellis et Marija Gimbutas des États Unis, John G. Nandrijs de Grande Bretagne, Gisele Burger et Olaf Höckman de République Fédérale d'Allemagne et Magdalena Seleanu d'Hongrie). Il présente également le déroulement de la session (le programme et la thématique, les visites documentaires aux établissements cucuteniens de Cucuteni-Iași et Ghelăiești-Neamț et aussi dans les expositions organisées à cette occasion), les nouvelles parutions éditoriales et d'autres manifestations dédiées au centenaire. Puis, on publie la télégramme du prof.

dr. Vladimir Dumitrescu, le doyen d'âge des archéologues roumains et le meilleur spécialiste en Cucuteni, qui pour des raisons objectives, n'a pas pu participer à cette réunion scientifique. Publié intégralement en langues de circulation internationale, le volume est structuré en deux parties : *Communications* et *Interventions*. Les communications comportent une large diversité, depuis l'histoire de la recherche jusqu'aux recherches interdisciplinaires. En ce qui concerne l'histoire de la recherche, il faut signaler deux contributions. Dans sa communication le prof. Mircea Petrescu-Dimbovița souligne l'importance des différentes étapes de fouilles de la zone Cucuteni-Băiceni. On remarque l'apport précieux du savant allemand Hubert Schmidt, l'auteur du premier ouvrage monographique (1932) sur la culture de Cucuteni, considéré aujourd'hui encore essentiel pour la connaissance de cette civilisation parce qu'on y établit la classification interne de celle-ci. De même on met en évidence les résultats importants obtenus par les chercheurs roumains qui ont détaillé et nuancé la classification de Hubert Schmidt et ont établi la chronologie absolue. Alilla László reconsidère, à partir de données inédites, l'activité scientifique de Francisc László (1873-1925), archéologue d'une conception moderne pour ces temps-là et l'initiateur des fouilles systématiques dans l'aire du complexe néolithique du type Ariusd-Cucuteni-Tripolje. Quant aux problèmes „classiques“ de la civilisation de Cucuteni, il faut remarquer toujours deux autres communications. Dans *Old European Delties with an emphasis on images from the Cucuteni culture*, le prof. Marija Gimbutas de l'Université de Los Angeles établit trois types de divinités néolithiques (les déesses Creatrix, de la Régénération et de la Transformation, de la Fertilité) dont les origines remontent, selon l'auteur, jusqu'au Paléolithique Supérieur. C'est par une analyse comparative vaste portant sur l'Europe de sud-est considérée comme le noyau de la grande civilisation de l'ancienne Europe—qu'on essaie de préciser les attributs de ces divinités à partir des données offertes par divers détails de la sculpture anthropomorphe et du déchiffrement des symboles décoratifs, dont la culture de Cucuteni est si riche. L'auteur d'un livre paru, lui-aussi, en 1984 (*La formation et la classification des groupes de style A1 et B de la céramique peinte de Cucuteni-Tripolje*), Anton Nițu procède à une analyse des styles de la peinture, à partir de la conception de Hubert Schmidt, mais en appliquant aussi les concepts modernes de l'histoire de l'art et de la pensée esthétique contemporaine.

La démarche interdisciplinaire occupe la place la plus importante dans l'économie du volume, ce qui démontre, une fois de plus, combien fructueuse s'avère être l'utilisation des méthodes modernes d'investigation dans l'élucidation des divers aspects d'une culture archéologique. En traitant le problème de la datation par C_{14} du complexe culturel Cucuteni-Tripolje, Dan Monah (l'auteur, avec la collaboration de Ștefan Cuceș, d'un livre publié en 1985 sur les établissements cucuteniens) met en circulation de nouvelles dates C_{14} provenant de *tell* de Poduri-Deahlul Ghindaru, discute toutes les 24 dates C_{14} obtenues jusqu'à présent sur cette civilisation et publie un tableau synoptique avec leur représentation graphique qui démontre leur compatibilité avec les dates obtenues à base stratigraphique et typologique. Olga Necrasov publie un ouvrage de synthèse sur les données anthropologiques concernant la population cucutenienne. Les conclusions, pertinentes pour éclaircir le problème de la population du complexe Cucuteni-Ariusd-Tripolje, soulignent l'existence d'une composante méditerranéenne (la plus importante), d'une composante cromagnonoïde et d'une autre dinaronoïde (ou bien armenoïde), mais à partir d'un très petit nombre de squelettes trouvés jusqu'à présent. La situation de la base documentaire se présente tout à fait autrement en ce qui concerne l'archéozoologie, car Sergiu Haimovici a pris en considération plus de 30 000 pièces fauniques déterminées. C'est ainsi qu'on ajoute une précieuse contribution à la connaissance de l'environnement des cultures Pré-cucuteni et de Cucuteni et également des occupations de leurs porteurs, à savoir l'élevage et la chasse. Marin Cărciumaru et Felicia Monah réalisent une présentation analytique, pour chaque station archéologique, des déterminations paléobotaniques obtenues récemment, toujours mises en relation avec leur contexte de découverte. C'est seulement ainsi qu'on peut

apporter de réelles contributions par cette sorte de recherches, qui se trouvent encore à leur phase initiale, à l'écologie de la fin de l'énéolithique roumain. L'auteur d'un livre qui s'impose par les angles inédits de l'analyse (*The Cucuteni-Tripolje Culture: A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, Oxford, 1984) dédié *expressis verbis* à la célébration du centième anniversaire de la découverte de cette culture, Linda Ellis, à présent de l'Université de San Francisco, propose dans son étude à titre significatif *Population growth, food storage and ceramic manufacturing centers in pre-bronze age Europe*, un intéressant schéma explicatif des interrelations entre la société et la pyrotechnologie, en utilisant les résultats de ses propres recherches physico-chimiques sur la céramique, effectuées dans les laboratoires des États Unis. Une tentative de synthèse des données obtenues sur le matériau lythique cucutenien est réalisée par Adrian Muraru dans une étude qui établit les principales sources de matières premières, en discutant le problème de la distance jusqu'aux sources, les rapports entre le type d'outil et la matière première utilisée, tout comme les paramètres économiques de l'usinage du matériau lythique. Un point de vue méthodologiquement inédit introduit dans la recherche de la culture de Cucuteni, John Nandris de l'Université de Londres. Il attire l'attention sur le potentiel de l'ethnoarchéologie quant à l'interprétation de l'environnement, de la technologie et de la société. L'utilisation des informations ethnoarchéologiques roumaines s'avère être pertinente pour l'interprétation de la spécialisation fonctionnelle des sites, de la production et de la distribution des récipients céramiques, des statuettes et des modèles des maisons, du latouage, des parures et des dimensions sociales et techniques de l'usinage du métal.

Quelques communications portent sur les liaisons génétiques de cette culture si complexe. Dans son étude, Marin Nica présente la plus ancienne céramique peinte du néolithique roumain, le groupe culturel de Circea et montre qu'à la genèse de la culture de Cucuteni ont contribué, à la suite d'un long processus, le groupe culturel sus-mentionné, ainsi que les aspects culturels de Starčevo-Criș, Turdaș-Lumea Nouă et Petrești, qui sont entrés en contact avec la culture Pré-cucuteni. À son tour, Doina Ignat remarque l'importance de la céramique peinte du néolithique moyen du nord-ouest de la Roumanie, qui coïncide avec l'étape de cristallisation de la culture à céramique peinte à l'est de Carpathes. Olaf Höckmann, de Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte de Mainz attire l'attention, dans son étude *Gemeinsame Wurzeln in der Plastik der Linearkeramik und der Cucuteni-Kultur* sur le fait que, dans le cadre de ces deux cultures, on atteste quelquefois l'utilisation des céréales (sous forme de farine dans le premier cas et de grains, dans le second) dans le modelage des statuettes anthropomorphes, ce qui démontre, de ce point de vue aussi, que la culture à céramique rubannée a contribué, elle aussi, à la genèse de la culture Pré-cucuteni et, par la suite, à celle de Cucuteni. Deux autres communications portent sur la fin de la culture de Cucuteni. Ștefan Cuceș traite ce problème dans le contexte de l'énéolithique de Bas-Danube, en mettant l'accent sur les indices d'une crise interne, mais en présentant aussi les déterminations externes. La communication de Dinu Marin plaide pour la thèse selon laquelle les civilisations de type Horodiștea-Erbiceni et Gorodsk représentent une période finale et non une phase de l'évolution millénaire de la culture de Cucuteni, à partir surtout de la continuité de toute céramique peinte. Il y a aussi deux communications qui portent sur les rapports entre le monde cucutenien et les indo-européens. L'idée centrale de la communication de Gisele Burger de Stuttgart (*Betrachtungen über die Steppenvölker und ihren Einfluss in Südosteuropa (IV-II JT)*) est que, pour mieux comprendre les relations entre la culture de Cucuteni et les Indo-européens, il faut aussi connaître les caractéristiques archéologiques des nouveaux arrivés dans l'ancienne Europe. À son tour, Mircea Rădulescu se propose de discuter aussi le problème des contacts entre la culture de Cucuteni et les Indo-européens en utilisant les données d'ordre surtout linguistique, ethnologique et folklorique. Quant aux relations synchroniques de la culture de Cucuteni avec d'autres civilisations, Eugen Comșa met en discussion la présence des éléments de type cucutenien dans le cadre de la culture de Gumelnița, un autre sommet de

l'énéolithique européen, et la découverte de type Gumelnița, unique dans le cadre de la culture de Cucuteni, et leur valeur pour établir des synchronismes plus nuancés.

La deuxième partie du volume comprend neuf interventions qui se proposent de présenter, d'une manière analytique, les plus intéressantes — et quelquefois même surprenantes — découvertes récentes. Gheorghe Dumitroaia relève l'importance toute particulière de la découverte d'un point d'exploitation du sel à Lunca-Vinători, dép. de Neamț, depuis la culture de Starčevo—Criș. Dans le gisement Cucuteni A on remarque la présence des briquetages utilisés pour obtenir du sel. Les nouvelles recherches d'Ariuşd et de la zone environnante ont fourni, comme on souligne dans l'article de Zoltan Székely, d'importantes précisions quant à la périodisation de l'aspect Ariuşd. Eugenia Popuşoi présente un groupe de quatre idoles, découverts à Igești, enrichissant les variantes et la typologie de la sculpture anthropomorphe. À Dumesti, dép. de Vaslui, on a découvert un très intéressant complexe de culte de la phase Cucuteni A qui compte 12 figurines anthropomorphes et un *pitios* à décoration anthropomorphe en relief, interprété par Ruxandra Maxim—Alaiba comme une scène de danse magique. Même à la suite des recherches de surface ou des découvertes fortuites on a trouvé de belles pièces comme, par exemple, deux vases cucuteniens aux caractères anthropomorphes publiés par Anton Nițu et Vasile Chirica. Ion T. Dragomir présente une précieuse réplique de la célèbre „Ronde de Frumușica” mais cette fois-là le vase-support se compose de quatre silhouettes féminines. Dans l'article *Thèmes plastiques anthropomorphes et zoomorphes de la céramique cucutenienne de style A de Potenești dep. de Vaslui*, Anton Nițu et Magda Mantu discutent trois pièces d'un intérêt particulier : une anse unique en forme de figurine anthropomorphe, une casserole à protome de hovidé et un fragment céramique à protome d'ours. Un idole androgyne découvert à Mihoveni, dép. de Botoșani, est publié par Nicolae Ursulescu et Victoria Batarciu. Enfin, Dumitru Boghitan et Constantin Mihai présentent une intéressante découverte, le complexe de culte de Buznea, dép. de Iași, qui se compose de quatre statuettes anthropomorphes (dont trois féminines), disposées en croix, couvertes d'une écuelle tronconique et entourées de six vases peints disposés en cercle. Dans le même article, on présente deux vases au décor ornithomorphe peint. Le volume finit avec les conclusions de l'éditeur principal, le prof. dr. doc. Mircea Petrescu-Dimbovița. On ajoute un utile index de noms de personnes et de dénominations géographiques.

Sans doute, il y a beaucoup d'aspects qui n'y ont pas été traités, mais personne ne pourrait exiger que ce volume se constitue en une monographie „sui-generis”, compte-tenu de la complexité hors le commun de cette culture et de l'espace typographique dont elle aurait besoin. Mais, comme il a résulté déjà des communications et des interventions si sommairement passées en revue, elles sont représentatives pour les progrès substantiels obtenus dans la connaissance de la civilisation de Cucuteni. Car on remarque souvent les angles inédits de l'analyse, l'esprit interdisciplinaire dans lequel elles ont été conçues, le pourcentage considérable d'information complètement nouvelle et aussi le grand nombre de chercheurs, roumains ou étrangers, qui s'en occupent. Voilà pourquoi nous considérons que cet ouvrage marque une étape distincte dans l'étude de cette culture. De cette manière, on peut estimer qu'il se constitue dans une nouvelle et dense démarche scientifique vers l'attendue monographie de la culture de Cucuteni. À cent ans de sa découverte, ce volume s'avère être, pour conclure, un ouvrage absolument indispensable à tous les chercheurs spécialisés dans l'étude de l'énéolithique et à tous ceux qui s'y intéressent.

MARIUS ALEXIANU

JOHANNES-WOLFGANG NEUGEBAUER,
DIE BRONZEZEIT IM OSTEN ÖSTER-
REICHS. *Mit Beiträgen von Christine Neugebauer—Maresch, Maria Teschler—Nicola und Peter Stadler. Unter Mitarbeit von Alois Galtringer.* Verlag

Niederösterreichisches Pressehaus, St. Pölten-Wien, 1987, 104 p.

Editată de Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte ca cel de al 13-lea volum al colecției *Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte*, lucrarea de față prezintă într-o formă concisă stadiul actual al cercetărilor privitoare la tema anunțată în titlu. După cum se precizează în *Prefață* (p. 7—8), aria investigațiilor se limitează la (nord-) estul Austriei de astăzi, cu landurile federale Niederösterreich, Wien și Burgenland, iar cadrul cronologic cuprinde doar „epoca propriu-zisă a epocii bronzului”, adică Bronzul timpuriu și mijlociu. Lucrarea include, în continuare, două părți. Prima oferă o foarte bine sistematizată și substanțială *Privire generală asupra epocii bronzului în estul Austriei* (p. 9—57; subcapitolele 2.2.1.1—2, p. 15—19 au fost scrise de Chr. Neugebauer—Maresch, care a colaborat și la redactarea subcapitolului 2.2.2, p. 19—37). Partea a doua, *Rezultatele preîntinare ale săpăturilor de salvare privitoare la epoca bronzului întreprinse pe cursul inferior al râului Traisen*, cuprinde o dare de seamă asupra așezărilor și necropolelor cercetate în zona St. Pölten—Traismauer (p. 58—81), un studiu semnat de M. Teschler—Nicola despre aspectele biologice ale populației din Bronzul timpuriu și mijlociu (p. 84—94), precum și un ultim capitol, elaborat de P. Stadler, referitor la posibilitățile statisticii combinatorii, folosind datele oferite de arheologie, antropologie și zoologie (p. 95—104).

Pornind de la lucrarea fundamentală a lui Richard Pittioni (*Urgeschichte des Österreichischen Raumes*, Wien, 1954) o ultimă scurtă sinteză asupra stadiului cercetării epocii bronzului din aria studiată a fost realizată de J.—W. Neugebauer în anul 1976 (*25 Jahre Bronzezeitforschung in Niederösterreich* ArchAustria, 59—60, 1976, p. 49 și urm.), discutată apoi, la rîndul ei, de nestorul arheologiei austriece în cadrul părții, a doua a primului volum al Istoriei Austriei (R. Pittioni, *Urzeit. Anmerkungen und Exkurse, in Geschichte Österreichs*, Bd. 1/2 Wien, 1980), recunoscînd, în general, progresele realizate în cercetarea preistorică și citînd unele rezultate remarcabile, autorul și-a păstrat, totuși, în mai multe probleme importante, opiniile sale exprimate în 1954. Iată de ce J.—W. N. a considerat utilă publicarea lucrării de față, lucrare în care, alături de literatura de specialitate mai nouă, sînt valorificate datele extrem de bogate, arheologice, antropologice și arheozoologice, obținute în urma recentelor săpături efectuate în așezări ca Böheimkirchen—Hochfeld, Weidendorf—Buhberg, Grosshöflein—Föllik, ori în necropolele de la Franzhausen, Hainburg I—II, Gemainlebern F, Pitten etc.

Prin epoca bronzului autorul înțelege o nouă epocă istorică, marcată de adînci transformări pe tărîm tehnologic-economic și social-politic, determinate, în ultimă instanță de intensiva dezvoltare a metalurgiei. Întrucît nu peste tot în Europa această restructurare se leagă de introducerea bronzului, autorul, adoptînd concepția lui Christian Strahlm (cf. *Zu den Begriffen Chalkolitikum und Metallikum*, in *Alt X. Simp. Int. Neol. Eta Bronzo in Europa*, Verona, 1982, p. 13 și urm.), consideră că în loc de epoca bronzului ar fi mai potrivit să se folosească (dar nu în sensul preconizat de Pittioni) conceptul mai general de „Metallikum”, care ar cuprinde două secvențe: Kupfer- și Bronze-Metallikum.

În ceea ce privește cronologia absolută, J.—W. N. consideră că datele stabilite pe baza cronologiei de contact, folosite pînă acum, (Bronz timpuriu : 1800—1525, Bronz mijlociu : 1525—1200 î.e.n.), vor trebui înlocuite cu valorile obținute prin metodele bazate pe științele naturii. Autorul are în vedere — fără să ofere exemple — datele C¹⁴ calibrate, obținute în laboratorul din Berlin pe baza unor mostre provenite de la Franzhausen I, Gemainlebern, Böheimkirchen, Weidendorf, Gultenbrunn (pentru o probă ceramică din această din urmă localitate existînd și o dată TL, obținută la Max-Planck-Institut din Heidelberg), date care ar fi în concordanță cu datele C¹⁴ calibrate cu ajutorul curbei dendrocronologie irlandeze și cu rezultatele dendrocronologiei sud-germane și elvețiene. Ar rezulta din aceste date necesitatea „îmbătrînirii” Bronzului timpuriu și mijlociu central-european, ceea ce ar fi în concordanță cu cronologia „lungă”, acceptată de mulți cercetători pentru neolitic. Astfel, autorul propune pentru începutul Bronzului timpuriu austriac data de 2360/2200

i.e.n., conștient fiind, în același timp, de problemele de sincronizare (cu micenianul de pildă), ce se ivesc odată cu acceptarea acestei cronologii mai ridicale. Confirmarea noii cronologii o va putea oferi, desigur, numai o dendrocronologie, proprie, ceea ce lipsește însă, deocamdată, pentru Austria.

Din punct de vedere cultural, aria studiată nu este unitară. În Bronzul timpuriu pot fi distinse trei forme de manifestare regionale (Frühbronzezeitprovinzen). În zona nord-danubiană a Austriei răsărite se era răspândită varianta moraviană SV slovacă a culturii Amjetitz (Unetice). La sud de Dunăre, la est de Pădurea Vieneză, inclusiv în nordul provinciei Burgenland, evolua grupul Wieselburg (numit și Gáta), iar la poalele Alpilor, între riul Enns și Pădurea Vieneză se afla aria grupului Unterwöllbling. În zona prealpină a Austriei superioare elementele grupului din urmă s-au întrepătruns cu cele ale culturii Straubing (grupul Linz). Fondul pentru această evoluție de la începutul epocii bronzului l-a constituit, în neoliticul final (Endneolithikum), cultura Glockenbecher și ceramica șnurată tirzie (cf. Elisabeth Ruttkay, *Das Neolithikum in Niederösterreich*. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte, Bd. 12, Wien, 1985). Diferențierea arilor nord- și sud-danubiene rămâne valabilă și în bronzul mijlociu, în prima evoluindu-se faciesul tirziu al culturii Vêtefov, iar în cea de a doua tipul Mistelbach-Regelsbrunn, care se va extinde, la un moment dat, și în detrimentul ariei Vêtefov. Tot în bronzul mijlociu, poate fi distinsă apoi o sferă de influențe estică și alta, vestică, în care se manifestă, pe de o parte, influențe ale culturii mormintelor tumulare „carpatice” dinspre răsărit, iar pe de altă parte elemente ale faciesului din Boemia și Bavaria al aceleiași culturi, dinspre nord și vest. Pentru cercetătorul din România este importantă precizarea unor elemente ale culturilor Madarovec, Füzesabony, Otomani, Vátya și Vršac în cadrul grupului Mistelbach-Regelsbrunn (faza Bronz B₁), ca și sesizarea, în perioada următoare (Bronz B₂-C), în aria sud-danubiană a culturii mormintelor tumulare a unor vase cu decol plastic, conștind din proeminențe, puse pe seama influențelor venite din aria culturii Otomani (ori, eventual, explicabile prin legăturile cu cultura Lausitz).

La începutul epocii bronzului — datorită și unui climat mai cald și mai uscat — se constată o considerabilă densitate de așezări, ceea ce nu indică însă o „explozie demografică” căci, de cele mai multe ori, este vorba de așezări mici („cătune”, „ferme”, cu o populație relativ restrânsă. Așezările mari, cu peste o sută de locuitori, sînt rare. (În studiul semnat de M. Teschler-Nicola, din partea a doua a lucrării, pe baza analizei necropolelor se încearcă și evaluarea numărului persoanelor care au trăit concomitent la un moment dat. Valoarea obținută pentru Franzhausen este 110, pentru Gemainlebern F 60, iar pentru Piltten 30, ceea ce corespunde cu 1-4 ginți ori familii mari).

Ritul și ritualul funerar, studiat pe baza unui material foarte bogat, prezintă o mare varietate încă în bronzul timpuriu (în care predomină inhumarea în poziția chiricilă), dar mai ales în perioada culturii mormintelor tumulare. Sînt foarte interesante observațiile cu privire la diferențierea obiceiurilor funerare în funcție de vîrstă, sexul și poziția socială a celor înmormîntați. Printre manifestările cultice sînt frecvente depozitele de vase, în bronzul mijlociu aparînd și obiceiul depunerii în apă a ofrandelor, a unor obiecte de bronz, în special. Dintre construcțiile de cult se remarcă două case de tip megaron, descoperite la Fels și Friebritz, puse pe seama unor influențe din Mediterana, ceea ce ne face să ne gîndim la sanctuarul descoperit la Sălacea, aparținînd culturii Otomani.

Discuțiind economia, fără să fie omise celelalte ramuri și activități, o deosebită atenție se acordă domeniilor legate de metalurgie, începînd cu mineritul și pînă la comercializarea obiectelor de aramă și de bronz. Chiar dacă observăm unele tendințe de modernizare (la p. 10 se vorbește, de pildă, despre „Kapitalbildung”, iar la p. 90 despre „soziale Klassen”), autorii, J.-W. N. în primul rînd, fac o analiză, justă în fond, a consecințelor dezvoltării metalurgiei în Bronzul timpuriu și mijlociu, remarcînd procesul de diviziune (socială, am adăuga) a muncii, semnele diferențierii sociale, apariția unui nou mod de comportament, războinic, formarea instituțiilor politice corespunzătoare. Analizînd necropola culturii Vêtefov de la Gemainlebern F, se consideră, de pildă, că raportul dintre

cei „săraci” și „bogați” era de 2 : 1. Ca persoane proeminente sînt considerate, mai ales, luptătorii înarmați cu topoare și pumnale, cărora le corespund, ca rang, femeile înmormîntate împreună cu podoabele lor. Descoperirile care pot fi puse în legătură cu călăria și cu folosirea carelor ușoare de luptă, trase de cai, sînt și ele indicii ale unei noi forme de viață, de elită.

Dintre contribuțiile cuprinse în partea a doua a lucrării ne-au reținut atenția, prin nouitatea lor, mai ales rezultatele preliminare la care a ajuns M. Teschler-Nicola pe baza studierii unui material antropologic extrem de bogat, în cadrul unui program special, al cărui scop este reconstituirea (sub aspect fizic și cultural) al omului epocii bronzului și fierului din Austria. În ceea ce privește aspectele demografice, dincolo de evaluările mărimii populației, la care ne-am referit deja, sînt foarte interesante calculele privind mortalitatea (făcute pe sexe și grupe de vîrstă), ori speranța vieții. Aceasta din urmă, evaluată în cazul a patru necropole, se prezintă, de pildă, astfel: la Piltten 22, la Hainburg 24, la Gemainlebern F 25, la Franzhausen 35 ani.

Porînd de la ideea că membrii unui grup social se deosebesc adesea de reprezentanții altor grupuri și în ceea ce privește trăsăturile lor somatice, autoarea încearcă să susțină existența diferențierii sociale (a două „clase”) și pe baza unor date antropometrice. Astfel, ea găsește o legătură asigurată statistic între „rangul social” și înălțimea medie a corpului, bărbății „păturii superioare, bogate” avînd o înălțime medie de 169,8 cm, în timp ce reprezentanții „păturii joase, sărace”, numai 160,4 cm. Apellînd la metode variate pentru stabilirea diagnosticului, au putut fi observate și o serie de modificări patologice. Majoritatea copiilor (la Piltten 9 din 12, la Gemainlebern 11 din 16, la Franzhausen 47 %) au suferit de diferite boli carentiale, cauzate de anemie congenitală ori dobîndite, de rahitism, maladii infecțioase etc. Sînt relativ frecvente la copii și modificările inflamatorii, mai ales la nivelul cavităților paranasale, cauzate de sinuzite cronice și de abcese ale rădăcinilor dinților. Cu o frecvență diferită, au mai fost diagnosticate maladii ca hidrocefalia, meningoencefalita, anomalii ale creșterii, leziuni ale cutiei craniene, urmate uneori de trepanație. La adulți, cele mai frecvente sînt modificările patologice ale coloanei vertebrale și ale articulațiilor, diferitele boli de dinți, ca și fracturile oaselor lungi și ale cutiei craniene.

Model de cercetare interdisciplinară, avînd ca scop reconstituirea istorică, *Epoca bronzului în estul Austriei* se recomandă ca o lectură utilă pentru orice arheolog sau specialist interesat în acest domeniu. Nu putem încheia aprecierile noastre fără a remarca bogata literatură ce însoțește fiecare capitol, precum și finuta grafică excelentă a acestui mic volum, cuprinzînd o ilustrație (desene și fotografii, inclusiv aeriene) care dovedește și ea seriozitatea, acuratețea și caracterul metodic al cercetărilor desfășurate.

ATTILA LÁSZLÓ

CORPUS OF GELTIC FINDS IN HUNGARY

I TRANSDANUBIA 1, 1987, 348 pag., sub red. ceta lui Tibor Kovács de la Muzeul Național Ungar, É. Petres de la Muzeul István Király Székesfehérvár și M. Szabó de la Muzeul de Artă din Budapesta, sub epita Academiei de Științe din Budapesta.

Inițiativa realizării acestui *Corpus* a fost luată de Societatea de arheologie, istoria artei și numismatică, ca urmare a numeroaselor cercetări efectuate în ultimii ani și a acumulării în diferite muzee din Ungaria a numeroase materiale nepublicate.

După cum bine se cunoaște, cercetările privind perioada celtică pe teritoriul Ungariei au o lungă tradiție. Încă din anul 1930, L. Márton a remarcat că în afară de monografiile referitoare la diferite probleme speciale mai sînt necesare și cataloage care să cuprindă descrieri tuturor inventarelor complexelor arheologice cercetate cit și a altor descoperiri fortuite. În acest sens el este primul specialist maghiar care a întocmit, alături de sinteza „A korai La Tène kultúra Magyarországon—Die Frühlatènezeit in Ungarn, A. H., XI, Budapesta, 1933, și un catalog al descoperirilor din această perioadă, *A korai La Tène strom leletanyaga—Das Fundin-*

ventlar der Frühlatènegraber, Dolgozatok, IX—X, 1933—1934. Munca sa în această direcție a fost continuată de Ilona Hunyady și Andras Alföldi care s-au preocupat de întreaga perioadă celtică în bazinul carpatic (*Celts in the Carpathian Basin*, Régészeti Füzetek, I, 2; Budapesta, 1957; *Kelták a kárpátmedencében*, Diss. Pann, II, 18, Budapesta, 1942—1944), dar cataloagele lor sînt incomplete și nu suficient de bine ilustrate.

În perioada 1945—1987 un număr crescut de descoperiri Latène au ieșit la lumină ca rezultat al unei activități intense de construcții și al săpăturilor arheologice. Astfel, materialul, s-a acumulat constant în muzee și colecții particulare, scurtele rapoarte sau articole izolate fiind insuficiente pentru realizarea unor sinteze sau de a da o documentare solidă unor noi teorii.

Proiectul *Corpusului* a fost dezvoltat în lumina acestor fapte, editorii apelînd la colaborarea unor muzee din Ungaria, a unor colecții regionale, precum și a unor specialiști locali, pentru a publica toate descoperirile celtice sub controlul lor, dar permițîndu-li-se autorilor să evalueze în felul lor materialul descoperit.

În acest *Corpus* materialul este tratat pe baze regionale dar nu cu intenția de a se urmări o listă absolut completă a așezărilor ci o evaluare cît mai corectă a descoperirilor. Acest principiu n-a fost întotdeauna realizat constant deoarece majoritatea cimitirelor celtice din lungul Dunării (Pilismarót-Basahare, Kosd) ar reclama fiecare cite un volum pregătit sub asistența descoperitorului original. În ceea ce privește prezentarea unor mari colecții ca cele din Muzeul Național Ungar sau din unele muzee străine, este necesar să se țină seama de cataloagele respectivelor instituții și a principiilor după care au fost întocmite.

Ținînd cont de toate aceste probleme editorii au conceput catalogul în conformitate cu următoarea schemă 1 — Transdanubia 1: II — Transdanubia 2; III — Ungaria de nord; IV — Marea Cîmpie Ungară; V — Lungul Dunării; VI₁ — Colecția celtică a Muzeului Național Ungar; VI₂ — Descoperirile celtice ungurești din colecții străine.

Primul volum al *Corpusului*, care va fi prezentat în continuare, cuprinde descoperiri din mai multe obiective celtice situate în părțile vestice și nordice ale zonei nord-dunărene a Ungariei. Primul articol al volumului este semnat de András Uzseki și se referă la descoperirile din necropola celtică din satul Ménfőcsanak din apropierea orașului Győr, pe terasa veche a râului Rába. Din această necropolă s-au cercetat 18 morminte de inhumăție din perioada Latène B, cu un bogat inventar, care a fost prezentat, detaliat însoțit de o ilustrație exhaustivă cu imagini *in situ* și desene ale tuturor pieselor (26 figuri și 20 planșe. Materialele descoperite se află la Xántus János Museum). Lucrarea este însoțită de un scurt raport asupra resturilor de paleofaună și a comentariu referitor la încadrarea cronologică a necropolei pe baza analogiilor cu alte complexe funerare din Europa Centrală.

În al doilea material, *The Surroundings of Keszthely* prezentat de László Horváth se publică pentru prima dată integral, 62 de descoperiri dintr-un teritoriu relativ întins din nord-vestul Balatonului, din districtele Keszthely și Tapolca în jurul râului Zala. În cadrul acestor descoperiri sînt prezentate 31 cimitire și morminte izolate, 12 așezări, 20 descoperiri de suprafață, trei monede și o descoperire cu caracter funerar. S-au descris detaliat caracterul descoperirilor, inventarul complet al fiecărui complex, încadrarea tipologică și cronologică a pieselor respective însoțite de bibliografia completă și o bogată ilustrație exhaustivă (94 planșe, desen și foto).

Următoarele două studii sînt consacrate unor descoperiri din districtul Komárom. Astfel Márta H. Kelemen prezintă patru mari capitole privind materialele din colecția muzeului Bálint Balassa din localitatea Dorog, care a funcționat între anii 1952-1961 și care cuprinde un interesant grup de piese celtice Latène C—D; materialul celtic dintr-o așezare situată într-o buclă a Dunării, cercetată în anul 1959 de muzeul din Esztergom și în sfîrșit, piesele obținute printr-o intensă cercetare de suprafață, însumînd 25 puncte, care contribuie, în general la formularea unor concluzii privind răspîndirea așezărilor celtice în zona Komárom.

Eva Vadász prezintă în continuare alte descoperiri din același district (Komárom II) și anume cinci morminte celtice din săpăturile efectuate în anul 1966 de András H. Pálóczi la Szomód; un mormint Latène C descoperit în 1969—1970 la Vértesszölös și un altul de la Almásfüzülő, din colecția muzeului Domokos. Toate materialele descrise sînt ilustrate prin planșe desen.

Considerăm meritorie inițiativa Academiei Ungare de Știință de a publica sub forma acestui *Corpus* materialele de epocă Latène din diferite muzee și colecții, mijloc prin care se pune în circuitul științific un valoros tezaur de documente necesare elaborării unor noi lucrări de sinteză în domeniul arheologiei celtice.

SILVIA TEODOR

BORIS A. RAEV, ROMAN IMPORTS, IN THE LOWER DON BASIN trad. Chantal Ardout, BAR International Series 278, Oxford, 1986, 135 p. și în afară de text, 2 p.+ 80 pl.+ o hartă+ o diagramă.

Pentru lumea mereu schimbătoare și în continuă mișcare a vastului spațiu nord-pontic, încercările istoricilor și arheologilor de a stabili puncte de reper nu au reușit totdeauna să devină fructuoase, adesea, chiar cînd se părea că s-a ajuns la o anume ordine, aceasta s-a dovedit a fi, ulterior, nu atât de consistentă încît să nu fie supusă unor modificări mai mult sau mai puțin profunde. De altfel, această stare de lucruri este cu atât mai firească, cu cît evoluția cercetării științifice în sine exclude imobilismul și lipsa de creativitate. Cele de mai sus sînt și mai pregnant vizibile într-un domeniu alt de dificil, cum este cel al provenienței și cronologiei importurilor revelate de complexele arheologice. În acest sens, extinderea investigațiilor, reatribuirile și reinterpretările pot declanșa reacții în lanț, cu repercursiuni receptele la mare distanță în timp și în spațiu. De aceea, nu este deloc surprinzător interesul pe care-l suscită întotdeauna în lumea cercetătorilor studiile referitoare la diversele categorii de importuri. Asemenea întreprinderi capătă astfel o largă audiență și devin cu repeziune utile nu numai pentru zonele cărora le sînt dedicate.

Înscrîndu-se în categoria lucrărilor menționate mai înainte monografia lui B. Raev (în continuare, B.R.), sub un titlu oarecum limitat la un singur aspect relevant de către descoperirile din mormintele tumulare de pe Donul Inferior, abordează de fapt o problemă mult mai vastă. Construcția cărții, în adevăr, pornește de la analiza importurilor găsite în monumentele amintite, dar — în realitate —, nu lasă de-o parte nici una din chestiunile adiacente, care s-au ridicat pe parcursul cercetării, așa după cum se vedește și din simpla parcurgere a sumarului: introducere, istoriografia problemei (I), analiza importurilor (II), cronologia relativă și absolută a mormintelor (III), raporturile etnice ale mormintelor (IV), concluzii, 7 anexe — unde sînt prezentate succint cîteva noi descoperiri sau investigații —, după care urmează notele bibliografice, abrevierile (numai pînă la litera M ! ?) și ilustrația.

După cum este și firesc, capitolul referitor la *Istoriografie* (I) trece în revistă principalele momente parcurse de cercetare și, totodată, evaluează critic interpretările oferite pînă acum. Astfel, printre altele, se scoot în evidență deficiențele unor metodologii folosite; cum ar fi, de exemplu, cea care ia în considerare numai perioada de producere a importurilor, în cadrul delimitărilor cronologice (S.I. Kaposkina, p. 7).

Al doilea capitol este rezervat unei analize detaliate a celor mai semnificative categorii de importuri. În același timp, pentru fiecare dintre acestea se determină centrele de producție arie de difuzare și se precizează cele două momente temporale importante, adică datarea producerii și cea a perioadei de folosire a importurilor respective. De asemenea, nu trebuie omis și faptul că, în cuprinsul acestui capitol, B.R. se angajează și într-o vastă acțiune de eradicare a erorilor perpetuate pe diferite căi în literatură de specialitate, reatribuind tipologic unele obiecte iar, în cazul altora, reușind o redutare erută de ultimele informații.

În capitolul al treilea, care tratează cronologia relativă și absolută a mormintelor, B. R. se arată un adept consecvent al metodei "flexibile" de datare. După cum se arată de către autor, în chip logic importurile fixează un *terminus post quem* pentru monumentele în care apar, însă aceasta trebuie privită cu o anumită circumspecție, întrucât încadrarea cronologică "rigidă" poate furniza o dată timpurie, neverosimilă; înainte de a ajunge în spațiul respectiv — după cum demonstrează B. R. — obiectele au circulat un timp considerabil în Imperiu. Iată de ce, autorul consideră că produsele locale sînt mult mai utile pentru datarea complexelor arheologice (p. 40). În legătură cu toate acestea, subliniem că B. R. respinge metoda "cauzală" folosită în interpretarea descoperirilor monetare din lumea "barbară"; monedele au fost îngropate la mult timp după data lor de emisie și, deci, pot fi folosite pentru datarea numai în relație cu celelalte obiecte dintr-un anumit complex¹. În consecință, pornind de la premisele amintite mai sus, s-a reușit detașarea — în cadrul cimitirelor tumulare de la Donul Inferior — a două mari faze: 1. Morminte cu veselă scumpă de argint și bronz, de proveniență romană, iar — spre finele etapei — cu intruziuni de mărfuri produse în provincii (tumuli "Crestovyj", t. 26 de la Alitub, "Sadovyj", t. 13 și 14 de la Bagaevski, Kirsanovski, Sokolovski și "Hokhlach"). Se constată mari diferențieri în cadrul inventarului, ceea ce denotă și deosebiri vizibile de statut social. Acest grup poate fi datat de pe la mijlocul secolului I pînă la jumătatea celui următor. 2. De această dată, în morminte, vesela provincială (sud-dunăreană și din nord-estul Asiei Mici) este predominantă (tumuli Melikhovski, Sagvanski, t. 11 de la Krepinski și t. 20 de la Tsentralni). Datorită deplasării spre vest a elementelor active, inventarul indică o uniformizare a statutului social (p. 56). Observația că, obiectele produse în Bospor sînt destul de rare în cadrul monumentelor din zonă (p. 57) face dificilă acceptarea ipotezei despre existența unui comerț intens, dezvoltat între lumea locală și orașele de la Marea Neagră².

Relațiile etnice în cadrul mormintelor constituie subiectul celui de-al patrulea capitol. Înainte de a reda fondul propriu-zis al acestui capitol, nu credem că este lipsită de interes pentru arheologii români prezentarea, chiar într-o măsură redusă, a caracteristicilor acestor necropole tumulare, așa cum au fost ele sistematizate de către B. R.: 1. Într-un tumul s-a găsit un singur mormint și doar mai târziu, destul de rar, apar două. 2. Indivizii auvi sînt îngropați în mari gropi pătrate, prevăzute cu cite un tavan de lemn; gropile rectangulare simple sînt rezervate pentru cei mai puțin înstăriți. 3. Ofrande au fost depuse lingă corpul defunctului. 4. Inventarul este asemănător (cazane de bronz, veselă de lux, piese de harnașament cu bogate decorațiuni, resturi de care în unele cazuri etc.), dar repartizarea sa în complexe sprijină ideea existenței diferențierilor economico-sociale în sinul societății locale (p. 58). Acest grup de morminte, omogen din punct de vedere arheologic, își face *brusc* apariția la mijlocul secolului I e.n., pe o arie limitată, fără a avea legături genetice cu monumentele care le preced. Morminte *similare*, însă *mai timpurii*, au fost depistate și în zona Volgăi. De asemenea, monumente *asemănătoare*, tot din secolul I e.n., sînt semnalate și în Kuban. Și în Ucraina sau Moldova, datînd din aceeași vreme sau ceva mai târziu, se întîlnesc grupuri de morminte princiare, cu multe trăsături comune cu cele din zona Donului. Deci, cartarea descoperirilor indică o migrare gradată dinspre Volga spre Kuban, în secolul I, pentru ca, ulterior, să fie constatată pe teren o înaintare spre Don și, apoi, mai departe, spre vest. Un element de identificare poate fi considerată sabia cu plășele și șanțuri adînci. Izvoarele istorice (Seneca, Lucan, Plinius cel Bătrîn și Valerius Flaccus) menționează în acest spațiu, aproximativ în același timp, pe *alanii* (p. 59). Interpretarea informațiilor istorice și arheologice indică, de asemenea, că alanii au pătruns în nordul Caucazului nu numai dinspre Volga, ci și dinspre sudul Mării Caspice. Evenimentele pot fi puse în legătură și cu victoria *aorsilor*, susținuți de către

alanii, asupra *siracilor* din Kuban. Iosephus Flavius, vorbind de invazia alană din Transcaucasia (72 e.n.), fixează bazele de atac ale năvălitorilor în jurul Tanaisului și Mării Măcolice. Deci, se poate accepta că, între 40 și 65 a avut loc instalarea alanilor în această arie (p. 61—62).

În capitolul de concluzii B.R. analizează detaliat căile prin care obiectele de import au parvenit în zona Donului Inferior. Din Bospor și de la Dunăre a fost posibilă aducerea doar a veselei icftine de bronz și sticlă, pe cînd mărfurile scumpe nu au putut ajunge aici decît ca prăzi de război sau „daruri” (p. 64—65). Este semnificativ faptul că, acum, la mijlocul secolului I, Roma inițiază la nordul Pontului o politică activă, ceea ce are drept urmare, printre altele, și încheierea unor tratate cu profil divers, în care schimburile de daruri erau uzitate pe scară largă. În sprijinul celor de mai sus, B. R. aduce exemplul descoperirii de la „Hokhlach”, unde s-au găsit, în același mormint, trei grupe de obiecte, departajate astfel, ațit după criteriul cronologic, cit și după cel al centrilor de producție: 1. Veselă de argint din secolele V—III i.e.n., provenind din ateliere orientale. 2. Veselă italică, imperial-timpurie. 3. Veselă provincială de la sfîrșitul secolului I e.n. Deci, aceste importuri au parvenit din diferite locuri și se eșalonau de-a lungul a 4—500 de ani, ceea ce exclude posibilitatea acumulării în timp, pe plan local, și ne îndreptățește să credem că originea lor era extra-economică. La cele de mai înainte nu trebuie să omitem faptul că, orașele nord-pontice cunoșteau de aproape o jumătate de mileniu sistemul bazat pe „protecția” diverșilor șefi ai nomazilor din regiunile inconjurătoare, așa explicîndu-se atracția exercitată de asemenea centre asupra populațiilor migratoare. Astfel, înaintarea alanilor spre Pont își găsește o justificare suplimentară. Controlul căilor comerciale, care porneau îndeobște de la gurile fluviilor, poate fi adăugat, de asemenea, la celelalte mijloace de pătrundere a importurilor, menționate de către B.R., întrucît „taxele” de trecere și „protecție” de-a lungul drumurilor reprezentau mari surse de venituri.

Încheierile la care ajunge autorul, în ceea ce privește subiectul abordat, sînt pertinente și pentru cercetarea românească de profil. De aceea, încercăm să le redăm cu acest prilej: 1. Se impune revizuirea cronologiei importurilor romane, ca și a provenienței acestora. 2. Cronologia relativă și absolută a grupurilor de morminte analizate atestă absența analogiilor cu monumentele anterioare din aceeași zonă, apariția lor putînd fi plasată pe la mijlocul secolului I. 3. Geneza acestor morminte tumulare la jumătatea secolului I se află în strînsă relație cu migrația alană spre stepele din zona Don—Marea de Azov. 4. Proveniența majoritară a importurilor în rajdurile întreprinse în Transcaucasia și vestul Pontului; de asemenea, nu trebuie respinsă și o pătrundere a unor astfel de mărfuri pe căile comerciale obișnuite, ca și prin intermediul contactelor diplomatice (p. 69—70).

Cu toate că s-au manifestat unele rezerve asupra opiniilor lui B.R., cercetarea acestuia constituie un pas important făcut pe anevoiosul drum al cunoașterii mai profunde a descoperirilor și istoriei zbuciumate a regiunii de la nord-estul Mării Negre. Metodologia folosită și efortul continuu de a racorda într-o măsură credibilă informația arheologică cu cea literară alcătuiesc, de asemenea, caracteristici semnificative ale lucrării lui B.R. În ansamblu, cercetarea sa reprezintă un stadiu de care va trebui, în viitor, să țină seama oricine va aborda problemele legate de arheologia și istoria alanilor.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

¹ V. Mihăilescu-Birliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 237 și urm.

² I. Ioniță, în *Germania*, 67, 1939, 1, p. 245.

³ *Ibidem*, p. 245—246.